

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО



УДК 94(477)

О.В.РУСИНА *

УКРАЇНСЬКІ АСПЕКТИ БІЛОРУСЬКО-ЛИТОВСЬКОГО ЛІТОПИСАННЯ: ІСТОРІЯ Й ІСТОРІОГРАФІЯ

Узагальнюються авторські напрацювання у царині літописання з теренів Великого князівства Литовського XV–XVI ст. Ідеться як про сюжети, прямо дотичні середньовічній історії України, так і про внесок українських фахівців у дослідження цього літературного явища. Особливу увагу приділено таким його складовим, як «Похвала Вітовту», «Повість про смерть Скиргайла» і «Повість про Поділля». Висловлюється сподівання, що публікація стане поштовхом до подальшого студіювання окреслених проблем.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, літописання, Вітовт, Луцький з'їзд, Синьоводська битва.

Так звані білорусько-литовські літописи (раніше відомі як «західноруські», «литовсько-руські», «литовські») займають особливе місце в писемності східнослов'янських земель доби пізнього середньовіччя й раннього нового часу та викликають стабільний інтерес у фахівців-гумантаріїв. Водночас в українській історіографії останніх десятиліть не можна не помітити певну втрату позицій, колись уже зайнятих наукою у студіюванні цього типу літописів. Прямим наслідком цього є нинішні гіпертрофовані уявлення про битву на Синій Воді (1362 р.), відродження легенди про похід Гедиміна на Південно-Західну Русь, піддану аргументованій критиці ще на початку минулого століття, або, скажімо, суперечливі характеристики «Хроніки Биховця», котра трактується то як фальсифікат, то як пам'ятка XVI ст.¹ (нині її автентичність можна вважати остаточно доведеною²).

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Пор.: Толочко О. «Нестор-літописець»: біля джерел однієї історіографічної традиції // Київська старовина. – 1996. – №4/5. – С.16; Його ж. Неювілейна «словесність» // Український гуманітарний огляд. – Вип.4. – К., 2000. – С.51. Додамо до цього посилання на неіснуючу «третю, більш пізню, ніж “Хроніка Биховця”, редакцію білорусько-литовських літописів» (див.: Шабульдо Ф.М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – К., 1998. – С.57).

² Маємо на увазі відкриття К.Гудмантасом уривка «Хроніки Биховця», що датується 1570–1580-ми рр. (див.: Полехов С.В. Летописная «Повесть о Подолье» // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. – 2014. – №1 (55). – С.38).

Тим часом саме українським фахівцям належить пальма першості в дослідженні низки принципових аспектів генези й історичної еволюції літописів Великого князівства Литовського. Слід, передовсім, згадати патріарха національної історіографії М.Грушевського, котрий зробив кардинальний внесок у вивчення такої їх складової, як «Похвала Вітовту»³. При цьому важливо наголосити, що присвячена їй публікація постала наприкінці ХІХ ст., коли серйозне дослідження білорусько-литовських літописів тільки-но розпочиналося⁴.

Суттєвою перешкодою на шляху наукового опрацювання цього типу літописів був брак корпусного видання їх текстів. Уперше таку публікацію здійснено тільки в 1907 р.⁵ Тож, зрештою, не дивно, що навіть такий визначний фахівець, як О.Соболевський, не помітив текстуального зв'язку між записом, віднайденим ним у рукописному збірнику слів Ісаака Сиріна⁶, та літописною «Похвалою Вітовтові». З'ясування цього зв'язку є цілковито заслугою М.Грушевського, на чому він і сам принагідно наголошував, коментуючи твердження М.Дашкевича, що честь цього відкриття належить О.Соболевському: «Коли можна прикладати гучну назву “открытия” такому не дуже важному фактові, то був він моїм ділом [...]: ак[адемік] Соболевський видав записку 1428 р., нічим не натякаючи на її зв'язь з “Похвалою”, і, думаю, немає найменшої потреби в такім “приятельським” убиранні його в чужі заслуги»⁷.

Пізніше М.Грушевський доволі детально розглянув «Похвалу Вітовтові» в своїй «Історії української літератури», де, скориставшись нагодою, передрукував не лише її текст, а й нотатки анонімного смоленського переписувача слів Ісаака Сиріна (1428 р.), котрі, як продемонстрував дослідник, стали літературним підґрунтям «Похвали...»⁸.

Доробок М.Грушевського в окресленій царині оцінив Ф.Сушицький, охарактеризувавши його як «цінний крок наперед в освітленні питання про походження як «Похвали Вітовту», так і смоленських частин цілого літопису (найдавнішої короткої редакції – *О.Р.*)»⁹. При цьому сам науковець зробив чи не

³ Слід підкреслити, що термін «Похвала» є автентичним і присутнім практично в усіх білорусько-литовських літописах, які її містять, за винятком Академічного, де фігурує назва «Сказання» (див.: *Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей* (далі – ПСРЛ). – Т.35. – Москва, 1980. – С.108).

⁴ *Грушевський М.* Похвала в[еликому] кн[язю] Вітовту, кілька уваг про склад Найдавнішої русько-литовської літописі // *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* – Т.VIII. – Л., 1895. – С.1–16. Передрук (зі збереженням пагінації): *Розвідки й матеріали до історії України-Руси.* – Т.1. – Л., 1896. Див. також найновішу публікацію й наш коментар до неї: *Грушевський М.* Твори. – Т.5: Серія «Історичні студії та розвідки». – Л., 2003. – С.50–65, 418–420.

⁵ *Западнорусские летописи // ПСРЛ.* – Т.17. – Санкт-Петербург, 1907. Про пов'язані з цим виданням колізії див.: *Улащик Н.Н.* Подготовка к печати и издание тома XVII «Полного собрания русских летописей» // *Летописи и хроники: 1973.* – Москва, 1974. – С.360–368.

⁶ *Соболевский А.И.* Запись начала XV века // *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца.* – Кн.9. – Отд.2. – К., 1895. – С.219–222.

⁷ *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.6. – К.; Л., 1907. – С.363–364. – Прим.1.

⁸ Див.: *Грушевський М.С.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – С.188–190. Нотатки 1428 р. було перевидано також у 1907 р.: *Западнорусские летописи.* – Ст.417–420. На жаль, при цьому внесок М.Грушевського у вивчення «Похвали...» було проігноровано: у передмові до видання зазначається, що панегірик Вітовтові, присутній у нотатках, є не протографом, а «витятком з Похвали, яка міститься в усіх списках західноруського літопису» (див.: *Западнорусские летописи.* – С.XI).

⁹ *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.І. – К., 1921. – С.39–40.

найвагоміший внесок у студіювання згаданої пам'ятки, дослідивши її в 10 списках¹⁰. На жаль, передчасна смерть дослідника стала на перешкоді його планам видрукувати якісь «нові списки» літописного панегірика Вітовтові (це зауважив у своїй передмові О.Назаревський¹¹). Нині про їх долю нічого невідомо. За час, що минув, у науковий обіг було введено лише один список «Похвали Вітовту» у промосковській редакції, який зберігся у складі Безднинського літописця¹².

Що ж до наукового вивчення пам'ятки в новітній літературі, то навряд чи можна погодитись із коментатором останнього видання «Історії української літератури» М.Грушевського, що воно було «досить активним»¹³ – ішлося, радше, про розгляд цього сюжету в контексті історії книжності XV–XVI ст., переважно вельми побіжний¹⁴.

При цьому нинішні літературознавці подеколи не здатні навіть ідентифікувати наявні у складі «Похвали...» біблеїзми. Зокрема такий авторитетний київський дослідник, як Ю.Пелешенко, доволі туманно розмірковує про те, що «Похвала Вітовту» починається словами, котрі «дуже нагадують вислів з Біблії»¹⁵ – тоді як джерела фрази «тайну цареву таити добро есть, а дела великого господаря поведати добро ж есть» було вказано ще Ф.Сушицьким¹⁶. Той самий дослідник побачив у «Похвалі...» «новий для України та Білорусі емоційно-експресивний стиль», пов'язаний із «другим південнослов'янським впливом» – тоді як інший український фахівець, коментуючи «Історію української літератури» М.Грушевського, спромігся розгледіти в «Похвалі...» лише «підлабузницький захват» і «ознаки глибокої деморалізації» її упорядників, яким, на його думку, уже тоді слід було думати про національну державність¹⁷. Історики ж «Похвалою Вітовтові» практично не цікавилися (хіба що зафіксованими в ній литовсько-татарськими взаєминами). Тож в історичній літературі подеколи можна зустріти доволі дивні твердження (скажімо, що цей панегірик створено за зразком «Похвали» Дмитрові Донському¹⁸).

¹⁰ Див.: Сушицький Т. Західноруські літописи. – Ч.П. – К., 1929. – С.292–305.

¹¹ Там само. – С.VII. – Прим.2.

¹² Корецький В.П. Безднинский летописец конца XVI в. из собрания С.О.Долгова // Записки от-дела рукописей Государственной библиотеки СССР им. В.И.Ленина. – Вып.38. – Москва, 1977. – С.192, 205–206.

¹³ Грушевський М.С. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.І. – С.248.

¹⁴ Зі спеціальних праць із цієї проблематики відзначимо хіба що: Морозова Н. От гибридно-го церковнославянского к «простой мове» (на материале «Похвалы Витовту») // Valoda: 1997. – Daugavpils, 1999. – L.118–122.

¹⁵ Пелешенко Ю. Українська література пізнього Середньовіччя (друга половина XIII–XV ст.): Джерела. Система жанрів. Духовні інтенції. – К., 2004. – С.42. Див. також: Історія української культури. – Т.2. – К., 2001. – С.321.

¹⁶ Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.293–294, 391.

¹⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.248. До речі, «Похвала...» – не єдине свідчення того, що на Русі католика Вітовта сприймали як «свого». Зважимо хоча б на присутність імені князя в пом'янику Києво-Печерського монастиря або його злиття з історичним Володимиром Святославичем у фольклорному образі «Володимира Вітовтовича» (див.: Голубев С.Т. Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия) // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.6. – Отд.3. – К., 1892. – С.6; Карский Я. Беларусь. – Мінск, 2001. – С.567; Марзалюк І.А. Людзі даўняй Беларусі. – Магілёў, 2003. – С.199; Марзалюк І. Велико князство Литовское в исторической памяти белорусов-русинов: от средневековья к модерну // Ab Imperio. – 2004. – №4. – С.559).

¹⁸ Паушто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С.131. Зрозуміло, що подібні уявлення про російське культуртрегерство диктувалися політичною кон'юктурою радянської доби, а пріоритет

Фактично, хоча «Похвала Вітовту» згадується в будь-якому курсі історії української культури¹⁹, і досі не виявлено текстуальні паралелі, що дають змогу з'ясувати літературний «кругозір» її творця (або творців), котрий, вочевидь, не відзначався широтою²⁰. На нашу думку, присутне у Супрасльському, Слуцькому, Академічному літописах порівняння Вітовта з рікою («яко же река, преходящи всю землю, человеческы и скоты напоаяющи, а сама не вмалыщися»²¹), що трактується чи то як «народно-гіперболічний образ»²², чи то як оригінальна «поетична знахідка»²³, чи то як метафора «от книг»²⁴, явно перегукується з текстом «Слова» Данила Заточника (що його пафос, як і пафос «Похвали...», полягав у вихваленні сильної князівської влади): «Князь щедр, аки река без берегов, текуще wskвозе дубравы, напоаяюще не токмо человецы, но и скоти и вся звери»²⁵.

Щоправда, аналогічний образ міститься й у популярній збірці афоризмів «Бджола»²⁶. Тож складно визначити з певністю, яким саме твором надихався упорядник «Похвали Вітовту». Здається все-таки, що це було «Слово» Данила Заточника, наприкінці якого згадується хоробрість Александра Македонського²⁷ – а в «Похвалі...» присутні й досі не помічені фахівцями відсилки до тексту присвяченої його діянням «Александрії», доволі популярної у середньовіччі. Маємо на увазі наступний фрагмент: «Но не мощно исповедати, ни писанню предати дела великого господаря. Яко же бы мощно кому

позанаукових міркувань здатен призвести й не до таких текстологічних одкровенень. Скажімо, автори згаданого видання спромоглися віднайти «ідею єдності руських земель і першості в них Російської держави» навіть у такому специфічному джерелі, як згаданий вище пом'яник Києво-Печерського монастиря (див.: Там же. – С.147). Текст «Похвали» Дмитрові Донському див.: Дрвеняя русская литература: Хрестоматия. – Москва, 1980. – С.148–154.

¹⁹ По суті, вона є явищем українсько-білоруського культурного пограниччя – однак, зрозуміло, лише у модерних категоріях. Не можна не погодитись із литовськими дослідниками, які наголошують, що «при поділі культурної спадщини ВКЛ на окремі національні складові неминуче втрачаються процеси їхньої взаємодії та взаємовпливу, котрі й робили цей складний літературно-мовний комплекс відносно єдиним цілим» (див.: Морозова Н.А., Темчин С.Ю. Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского // Krakowsko-Wileńskie Studia Slawistyczne. – Т.2. – Kraków, 1997. – С.7).

²⁰ У принципі, і самий літературний рівень «Похвали...» доволі невисокий – що відзначав ще М.Грушевський, акцентуючи «невправність», «нездарність» і «недетену руку» її автора (див.: Похвала в[еликому] кн[язю] Вітовту // Грушевський М. Твори. – Т.5. – С.60).

²¹ Летописи белорусско-литовские. – С.59, 76, 109.

²² Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.295.

²³ Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – Мінск, 1969. – С.86.

²⁴ Грушевський М. Похвала в[еликому] кн[язю] Вітовту. – С.60. Самі ці «книги» М.Грушевський, щоправда, не називав; важливо, однак, що він аналізував думку про дві такі метафори як глоси, пов'язані з так званим «гідрографічним уривком», рішуче її відкидаючи.

²⁵ Слово Данила Заточника по редакціям XII і XIII вв. і их переделкам. – Ленинград, 1932. – С.20. Інша «гідрографічна» метафора «Похвали...» – порівняння мудрості Вітовта з морськими водами, доволі сумнівне з погляду географічних реалій («яко же бо от моря множество вод исходяще» (курсив наш – О.Р.); див.: Летописи белорусско-литовские. – С.76), можливо, також бере початок в образах «Слова» Данила Заточника, котрий «разум сьвокоупих, аки в мех воды морския» (див.: Слово Данила Заточника. – С.33).

²⁶ «Царь щедр, или князь, яко река течет во лузе сладостию медвяною, не токмо человеки напоются от нея, но и звери»; «Царь щедр, аки река текущая без берегов, идет skwoze дубравы, напоая не токмо человеки, но и скоты, и вся зверя и птица» (див.: Шляпкин И.А. Слово Данила Заточника (по всем известным спискам). – Санкт-Петербург, 1889. – С.76).

²⁷ Слово Данила Заточника по редакціям XII і XIII вв. і их переделкам. – С.35. Ідеться про низку побажань адресатові «Слова» («Господи! Даи же князю нашему Самсонову силу, храбрость Александрову, Иосифу разум, мудрость Соломону и хитрость Давидову»).

испытати высота небесная и глубина морская, тоже бы мощно исповедати сила и храбрость того славного господаря»²⁸.

Тут анонімний книжник, вочевидь, апелює до другої редакції Хронографічної «Александрії», яка дійшла до нас у складі другої редакції «Літописця Еллінського і Римського». Ця редакція містить вставку невідомого походження²⁹, де йдеться про спроби Александра Македонського «небесную высоту испытати и глубину морскую»; вона включає два абзаци, озаглавлені, відповідно, «О испытании высоты небесной» та «О испытании глубины морстей» (варіант: «О глубине морской»)³⁰. Відсилка до цього сюжету є й у Сербській «Александрії»: Александр Македонський перед смертю згадує про те, що пізнав «высоту небесную» і «глубину моря»³¹.

Цікаво, що тут-таки міститься й картина Александрового тріумфу, коли «от востока, и запада, и севера, и юга, и от помория всего вси властели и князи со многолетными данми приидоша поклонитися Александру»³². По суті, цей фрагмент є своєрідним «резюме» Вітовтової «Похвали...», де йдеться про «которые земли на востоце или на западе приходяче поклоняются славному господарю», про володарів, які «дары великы и дани многы приносяхуть ему не токмо по вся льта, но и по вся дни», і де, між іншим, також згадується докладно не окреслене «поморие» («не обретеса во всем помории ни градъ, ни место, иже бы не приходили (варіант: прислухали) к славному господарю Витовъту»).

У даному випадку примітно те, що Вітовт носив християнське ім'я Александр (у «Похвали...» він фігурує як «великий князь Олександр, зовомый Витовт»). Тож спостерігаємо намагання якщо не вподібнити його Александрові Македонському, то, принаймні, удатися до відповідних літературних алюзій, на той час загальнозрозумілих³³. Це спостереження дає змогу дещо відкоригувати висновки І. Міцкунайте, згідно з якими подібні ремінісценції, зафіксовані на межі 1420–1430-х рр., мали суто західноєвропейське походження³⁴. Однак і на сході Європи, у середовищі православних книжників, близьких до церковних ієрархів, такі паралелі були вживані й уважалися доречними навіть в агіографічних творах – згадаймо хоча б «Повість про житіє Олександра Невського» в редакціях першої половини XV ст., де занотовано, що князь був тезкою «царя» Александра Македонського³⁵.

²⁸ Летописи белорусско-литовские. – С.58, 75, 108. Відзначимо, що такий проникливий дослідник білорусько-литовського літописання, як Ф.Сушицький, угледів у даному фрагменті класичні прийоми красномовства, відгуки билин, елементи житійного стилю, вплив творчості К.Туровського й наслідування Іпатівському літопису (див.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.294, 398, 402).

²⁹ *Истрин В.* Александрия русских хронографов: Исследование и текст. – Москва, 1893. – С.212–215.

³⁰ Там же. – Приложения. – С.203; Летописец Еллинский и Римский. – Т.1: Текст. – Санкт-Петербург, 1999. – С.145.

³¹ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – Москва; Ленинград, 1965. – С.70. У пізніших версіях «Александрії» політ Александра і його спуск під воду розглядаються як «вмышленные речъ» (див.: *Гаевський С.* «Александрія» в давній українській літературі. – К., 1929. – С.209).

³² Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.64.

³³ Нагадаємо, що політ Александра Македонського на небо був також дуже популярним сюжетом середньовічного мистецтва, і, у тому числі, у східнослов'янському культурному ареалі.

³⁴ *Mickūnaitė G.* Making a Great Ruler: Grand Duke Vytautas of Lithuania. – Budapest; New York, 2006. – P.73–75.

³⁵ *Мансикка В.* Житие Александра Невского: Разбор редакций и текст. – Санкт-Петербург, 1913. – С.11 (другої пагінації); Софийская первая летопись // ПСРЛ. – Т.5. – Санкт-Петербург,

Зауважимо, що литовська дослідниця, присвятивши свою монографію формуванню образу Вітовта як великого правителя, не могла обійти увагою присвячену йому «Похвалу...». Однак, побіжно розглянувши цей твір, вона відзначила лише факт незнайомства його автора з основами візантійської риторики (з якою панегірик Вітовтові зближують хіба що «мотиви мудрості правителя і паралелі з водними ресурсами») й певні приховані провізантійські інтенції, що нібито лежать в основі пам'ятки³⁶. Утім значимість цих спостережень Ґ.Міцкунайте нівелюється незнанням літератури предмета. І, зокрема, повним ігноруванням доробку Ф.Сушицького, чия праця й донині залишається найбільш фундаментальним дослідженням літописів Великого князівства Литовського.

У своїй роботі науковець докладно реконструював еволюцію «Похвали...», починаючи від її початкової нелітописної версії – прикінцевої нотатки у збірнику слів Ісаака Сиріна, переписаного в 1428 р. у середовищі смоленського єпископа Герасима (згодом, у 1433–1435 рр. – митрополита, спаленого живцем за наказом Свидригайла).

Доопрацьований і розширений ще за життя Вітовта, у 1429–1430 рр., цей панегірик увійшов до складу білорусько-литовських літописів короткої редакції, що були сформовані у середині XV ст. (Супрасльського, Слуцького, Академічного)³⁷. Цю версію «Похвали...» Ф.Сушицький назвав «поетичною». Століттям пізніше як складова білорусько-литовських літописів широкої редакції з'явилася нова редакція «Похвали...»³⁸ – прозаїчно-полонізована. Фінальною ж точкою в розвитку пам'ятки стала її промосковська версія XVI ст., відома як «Сказання про великого князя Вітовта»³⁹.

У фаховій літературі ця схема досі не піддавалася ревізії – хоча «Похвалу...» аналізували як білоруські, так і литовські дослідники⁴⁰. Натомість, не маючи про неї жодного уявлення, Ґ.Міцкунайте у своїй праці, з одного боку, доводить у «дискусії» з неназваними вченими загальновизнані факти (наприклад, те, що наявна в літописах типу Супрасльського версія «Похвали...» виникла за життя Вітовта), а, з іншого, – подає плутану й цілком фантазійну концепцію розвитку «Похвали...» як літературної пам'ятки.

Автором нелітописної версії вона називає писаря Тимофія, стверджуючи, що це ім'я фігурує в тексті приписки до слів Ісаака Сиріна, а, отже, не зауваживши, що запис є копійним: твір християнського письменника-аскета був спочатку переписаний згаданим Тимофієм «в царствующем граде Костянтинополи» (1420 р.), а за вісім років – знову «в богохранимом граде Смоленську». В обох

1851. – С.176. Цікаво, що паралельно Олександр Невський порівнюється з тими ж «еталонними» персонажами, які згадуються наприкінці «Слова Данила Заточника» (див. вище, прим.27): він мав Самсонову силу, Соломонову мудрість і вроду Йосифа; щоправда як уособлення хоробрості тут виступає не Олександр Македонський, а імператор Веспасіан (у сюжеті з «Повісті про розорення Єрусалима» Йосифа Флавія).

³⁶ *Mickūnaitė G. Making a Great Ruler... – P.78, 261–262.*

³⁷ *Летописи белорусско-литовские. – С.58–59, 75–76, 108–109.*

³⁸ *Там же. – С.140–141, 162–163, 188–189, 209–210, 230–231.*

³⁹ *Западнорусские летописи. – Ст.615–616.*

⁴⁰ *Див.: Чамярыцкі В. «Пахвала Вітаўту» // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.2 (К–Я). – Мінск, 2007. – С.418–419.*

випадках замовником роботи виступав «москвитин» Герасим (у 1420 р. як єпископ володимиро-волинський, а в 1428 р. як смоленський). Однак у другому випадку переписувач залишився неназваним – можливо тому, що запис уривається на півслові (йдеться про переведення Герасима з Володимира-Волинського до Смоленська «волею и хотением» Вітовта з благословення митрополита Фотія; цей фрагмент, до речі, Ґ. Міцкунайте також перекидає, стверджуючи, що «з волі» Вітовта здійснювалося переписування праці Ісаака Сиріна⁴¹).

Звісно, авторство Тимофія має право на існування як наукова гіпотеза⁴², але дослідниця йде далі, уважаючи його ще й творцем літописної («поетичної», за Ф. Сушицьким) версії «Похвали...» – яка, утім, потрапила до літописів нібито випадково: тільки тому, що загибель митрополита Герасима перервала роботу над «Сказанням про Вітовта», яке мало стати літописним некрологом князеві (і яке насправді є пізньою промосковською обробкою «Похвали...»). Натомість поштовхом до «поетичної» переробки панегірика 1428 р. стала чи то підготовка до коронації Вітовта, чи просто той факт, що він сподобався адресатові (адже, на думку Ґ. Міцкунайте, слова Ісаака Сиріна переписувалися «з волі» Вітовта). Тож литовська дослідниця не виключає, що цей розширений варіант «Похвали...» існував не лише на папері, а й декламувався при дворі литовського володаря.

Прикро, що, захопившись створенням доволі карколомної теорії генези «Похвали...», Ґ. Міцкунайте пророчила важливі для прижиттєвого образу Вітовта уявлення про підвладність йому всієї Русі, зафіксовані й у нелітописній, і в «поетичній» версіях «Похвали...»⁴³. По суті, ішлося про реалізацію програми державного об'єднання всіх руських (східнослов'янських) земель, що її речником традиційно вважають Ольгерда з його вимогою, аби «вся Русь прямо належала Литві» (1358 р.).

Насправді це об'єднання не відбулося ані за Ольгерда, ані за Вітовта, та й самий факт існування такої загальноруської програми не беззаперечний: її декларації у джерелах обмаль, а Ольгердові заяви, як указував Г. Ловмянський, «слід розглядати в їх загальному контексті [...]. Слова “вся Русь” тут можна розуміти не у загальному, а у вузькому значенні всіх тих руських земель, що пролягали між Литвою та чорноморським степом», куди мусив перебраться Орден⁴⁴.

⁴¹ *Mickūnaitė G.* Making a Great Ruler. – P. 76.

⁴² Її, до речі, дотримувася той-таки Ф. Сушицький (див.: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.1. – С.121–123, 134–136). Цю атрибуцію заперечував М. Грушевський (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.187. – Прим.3), однак у неї є свої прихильники (див.: *Чамярыцкі В.А.* Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С.92; *Морозова Н.* От гибридного церковнославянского к «простой мове». – С.119–120). Думку про авторство Тимофія тривалий час поділяв Ю. Пелешенко, однак згодом від неї відмовився (пор.: *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.78; *Його ж.* Українська література пізнього Середньовіччя. – С.42; *Історія української літератури у 12-ти томах.* – Т.1: Давня література (X – перша половина XVI ст.). – К., 2013. – С.653).

⁴³ «[Вітовту] держащу великое княженъ Литовское и Руськое и иная великая княженъя; спроста рещи – вся Руськая земля»; «спроста рещи – весь Руський языкъ честь и дары подаваху ему»; «баше же ему дръжаще великое княженъе Литовское и Руськое, иныи многии земли; спроста реку – вся Руская земля» (див.: *Западнорусские летописи.* – Ст.417; *Летописи белорусско-литовские.* – С.58, 75, 108).

⁴⁴ *Ловмянський Х.* Русско-литовские отношения в XIV–XV вв. // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе.* – Москва, 1972. – С.272–273. Передрук: *Его же.* Русско-литовские

Це, зрозуміло, лише додає ваги «Похвалі...» у версіях кінця 1420-х рр., де занотовано уявлення сучасника про межі влади Вітовта і його статус у міждержавних взаєминах – хай він і представляє бажане за дійсне. У цьому сенсі варто порівняти приписку 1428 р., де зафіксовано, що Вітовтові «крепко служаху» Новгород Великий, із нотаткою католицького субдиякона Миколая (Микули) з Копилова (див. ілюстр. на с.134), ув'язненого Свидригайлом у Новгород-Сіверському замку, котрий того ж таки 1428 р. закінчив переписувати четверту «Книгу Царств» і зауважив із цього приводу:

«Книгу завершено тоді, коли найнепереможніший володар Олександр, інакше Вітовт, з'єднавшись із деякими стійкими володарями, а саме зі Свидригайлом, Сигізмундом, своїм братом із Литви, із Казимиром, мазовецьким князем, та іншими численними польськими магнатами й князями, а також із відважними та хоробрими польськими рицарями, нібито замірився вирушити на завоювання Великого Новгорода. Скажемо ж “Амінь” і хай буде з нами Христос!»⁴⁵.

Як бачимо, Миколай також відзначав могутність правителя Литви, але оцінював його успіхи значно реалістичніше, ніж його православний сучасник. Той тяжів до гіпертрофованих образів, які набули нового звучання в «поетичній» версії «Похвали...». Тут до Вітовта звертаються представники Орди, просячи в нього «царя на царство», і на його вимогу «безь всякого ослушания» приїздить навіть «цесарь римський», «иже есть царь над всею землею», – якому, формально будучи великим князем, литовський зверхник фактично нічим не поступається як володар⁴⁶. Уважаємо, що подібні уявлення, похідні з середовища православних книжників, варті уваги дослідників, котрі вивчають імперські амбіції Вітовта⁴⁷.

Повертаючись до доробку Ф.Сушицького, слід занотувати, що він не отримав належної оцінки й у відомого фахівця з білорусько-литовських літописів М.Улащика, котрий 1985 р., підбивши підсумки їх майже півторасторічного

отношения в XIV–XV вв. // Из истории русской культуры. – Т.2. – Кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.393–394. Див. також, як розуміли події 1358 р. на початку XV ст.: Ючас М.А. Галицко-Вольнская Русь и проблема христианизации Литвы во второй половине XIV в. // Восточная Европа в исторической ретроспективе. – Москва, 1999. – С.269.

⁴⁵ Katalog rękopisów Biblioteki Zakładu narodowego im. Ossolińskich. – Т.2. – Lwów, 1886. – S.433. Докл. про ці нотатки див.: *Котляр М.Ф., Русіна О.В.* Україна: Хронологія розвитку. – Т.3: Від Батиевої навали до Люблінської унії. – К., 2008. – С.212.

⁴⁶ У Слуцькому літопису (див.: *Летописи белорусско-литовские.* – С.75) є навіть поодинокий випадок титулування Вітовта «царем» («поклонися славному царю, великому князю Александру»). Проте це очевидна описка; ідея «царства» взагалі була чужою для Литви. Характерними є, зокрема, ті зміни, яких зазнало на теренах Великого князівства Литовського грецьке за походженням многоліття, що його виголющували в Константинополі напередодні Різдва імператорові й патріархові. Тут воно було «передресоване» князям і митрополиту, оскільки «в нашей же Руси [...] несть царствие [...], ни жли царя» (див. щодо цього: *Иконников В.С.* Опыт русской историографии. – Т.2. – Кн.2. – К., 1908. – С.1085. – Прим.3; *Naumov A.* Wiara i historia: Z dziejów literatury cerkiewnosłowiańskiej na ziemiach polsko-litewskich. – Kraków, 1996. – S.61–62; *Морозова Н.А., Темчин С.Ю.* Об изучении церковнославянской письменности Великого княжества Литовского. – С.34).

⁴⁷ Скажімо, від дослідження «Похвали...» виграла б праця литовського автора З.Норкуса, щойно перекладена українською: *Норкус З.* Непроголошена імперія: Велике князівство Литовське з погляду порівняльно-історичної соціології імперій. – К., 2016. – 423 с.

вивчення, назвав свою працю «вступом» до цієї проблематики⁴⁸. При цьому він відійшов від традиційного розуміння білорусько-литовських літописів як певного різновиду нарративних пам'яток, визначаючи їх украй спрощено: як такі, що в них «викладена історія Великого князівства Литовського» й «написані на території цієї держави»⁴⁹.

По суті, безпідставно розширивши коло білорусько-литовських літописів, М.Улащик «підверстав» під це визначення не лише білоруські міські хроніки XVII–XIX ст. (мовляв, «адже це теж літописання»⁵⁰), а й навіть український хронограф 2-ї редакції, який, до речі, постав на українських теренах у 1620–1640-х рр., коли ті перебували у складі Корони Польської. Власне, підхід М.Улащика до цієї пам'ятки взагалі складно назвати науковим, адже він аналізував тільки одну її частину, «Хроніку литовську і жмойтську» (яку раніше видрукував за пізнім, XVIII ст., Тобольським списком⁵¹), цілком ігноруючи солідний доробок українських фахівців⁵². (Останній, між іншим, і досі невідомий у Білорусі⁵³).

Примітно, що обґрунтовуючи актуальність своєї книги, М.Улащик відзначав брак літератури з палеографічним описом пам'яток білорусько-литовського літописання⁵⁴. Тож здається, що він забув, що вже оприлюднив такий опис при їх перевиданні в 1980 р., і подає його вдруге (цього разу, щоправда, подекуди розширивши).

Сама ж доцільність здійсненого М.Улащиком перевидання (у т.35 «ПСРЛ») – замість, скажімо, публікації факсиміле т.17 із власними джерелознавчими додатками⁵⁵ – викликає неабиякі сумніви. Адже, з одного боку, у ньому так і не побачили світ «справжні» білорусько-литовські літописи, із різних причин не надруковані в 1907 р.⁵⁶; а з іншого – до цієї категорії було довільно зараховано Могильовську хроніку Сурти й Трубницького та Волинський короткий літопис, на якому ми ще зупинимось нижче; при цьому якщо хроніку, через її «особливий характер»⁵⁷, було принаймні подано в додатку до видання, то Волинський короткий літопис науковець без будь-яких застережень включив до корпусу білорусько-литовських літописів.

⁴⁸ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985.

⁴⁹ Там же. – С.3.

⁵⁰ Там же. – С.28.

⁵¹ Хроника Литовская и Жмойтская // ПСРЛ. – Т.32. – Москва, 1975. – С.15–127.

⁵² Мыцык Ю.А. Украинские летописи XVII в. – Днепропетровск, 1978. – С.31–35; Апанович Е.М. Рукописная светская книга XVIII в. на Украине: Исторические сборники. – К., 1983. – С.83–100. На важливості наукового видання хронографа робився спеціальний наголос у літературі (див.: Князьков Ю.П. Некоторые вопросы публикации украинского хронографа // Анализ публикаций источников по отечественной истории. – Днепропетровск, 1978. – С.75–82; Мицык Ю.А. Про публікацію пам'яток українського літописання // Українська археографія: Сучасний стан та перспективи розвитку. – К., 1988. – С.54).

⁵³ Див. енциклопедичні довідки про так звану «Велику хроніку» (український хронограф) й «Хроніку литовську і жмойтську» авторства В.Чемерицького: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Мінск, 2007. – Т.1 (А–К). – С.474–475; Т.2 (К–Я). – С.721.

⁵⁴ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.4.

⁵⁵ Такий репринт побачив світ у 2008 р.

⁵⁶ Їх повний перелік, що налічує 22 списки, подано В.Чемерицьким: Чамярыцкі В.А. Беларускія летапісы як помнікі літаратуры. – С.13–14.

⁵⁷ Летописи белорусско-литовские. – С.3–4.

Паралельно з нього, по суті, «вишала» «Хроніка Биховця», опублікована М.Улащиком раніше разом із «Хронікою литовською і жмойтською» та двома іншими літописами (Баркулабівським і Панцирного та Оверка)⁵⁸. Це унаочнює, що у своїй едиційній діяльності науковець керувався не так професійними міркуваннями, як логікою власних досліджень (обидві «Хроніки» він вивчав із 1960-х рр.)⁵⁹.

Симптоматично також, що М.Улащик узявся передруковувати неодноразово виданий Баркулабівський літопис – замість удоступнити у своїх публікаціях Патріарший рукопис, складовою якого він був⁶⁰. Більше того, на сторінках своєї монографії М.Улащик усіяло уникає згадок про цей рукопис, який має пряме відношення до білорусько-литовських літописів, – навіть при аналізі Баркулабівського літопису⁶¹.

Як наслідок, поза науковим обігом опинилися так звані літописи Патріарші А і Б, фрагментарно надруковані в 1907 р. й не включені М.Улащиком ані до т.32, ані до т.35 «ПСРЛ». Перша із цих пам'яток включає у себе опис битви під Оршею (1514 р.) із найповнішим із тих, які містяться в білорусько-литовських літописах, реестром московських полонеників, складеним свого часу для гетьмана К.Острозького⁶². Щодо його ігнорування фахівцями нещодавно висловив подив К.Гудмантас⁶³. Пояснення, звісно, полягає в тому, що нинішні спеціалісти оперують білорусько-литовськими літописами у «сучасних» виданнях М.Улащика, а не «застарілому» 1907 р. (як, скажімо, дослідник біографії князя Острозького В.Ульяновський, котрий не має уявлення про існування згаданого реестру та його трансформацію у цих пам'ятках)⁶⁴.

До слова, той-таки К.Гудмантас слушно зауважив, що опис битви під Оршею, наявний у білорусько-литовських літописах (Патріаршому А, Рачинського, Румянцевському, Євреїновському⁶⁵), не має нічого спільного з тим, який міститься у Волинському короткому літопису⁶⁶, – «специфічному джерелі, створеному на периферії держави»⁶⁷.

⁵⁸ Хроника Быховца // ПСРЛ. – Т.32. – С.128–173.

⁵⁹ Тоді постали його публікації: Хроника Быховца / Предисл., комм. и пер. Н.Н.Улащика. – Москва, 1966; *Улащик Н.Н.* «Литовская и Жмоитская кроника» и её отношение к хроникам Быховца и М.Стрыйковского // Славяне и Русь. – Москва, 1968. – С.357–365.

⁶⁰ Див. його описи: Западнорусские летописи. – С.V–VII; *Чамярыцкі В.* Патрыяршы рукапіс // Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў 2 т. – Т.2. – С.409.

⁶¹ Пор.: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.26 (прим.82), 79. Наголосимо, що Баркулабівський літопис лише з примхи М.Улащика потрапив до категорії білорусько-литовських, куди його, окрім нього, ніхто не зараховував – якщо, звісно, не зважати на комічну колізію, пов'язану з ученицею В.Ульяновського – К.Кириченко, котра стверджує, що Баркулабівський літопис «з великим археографічним описом» побачив світ у т.17 «ПСРЛ» (див.: *Кириченко К.* Баркулабівський літопис: спроба інтерпретації авторського задуму // Просемінарії: Медієвістика. Історія церкви, науки і культури. – Вип.2. – К., 1998. – С.37); цього, зрозуміло, ніколи не було й не могло бути.

⁶² Западнорусские летописи. – Ст.185–188.

⁶³ *Gudmantas K.* Bitwa pod Orszą i geneza Kroniki Wielkiego Księstwa Litewskiego i Żmudzkiego // 1514 m. Oršos mūšis: karinė pergalė ir jos ženklai. – Vilnius, 2014. – P.101–103.

⁶⁴ *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острого, 2009. – С.49, 53; *Його же.* Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С.191–192, 195.

⁶⁵ Див.: Летописи белорусско-литовские. – С.168–169, 212, 234–235.

⁶⁶ Там же. – С.125–127. Докл. про нього див.: *Русина О.В.* «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела // Український історичний журнал. – 2016. – №1. – С.133–149.

⁶⁷ *Gudmantas K.* Bitwa pod Orszą... – P.101.

На жаль, цієї специфіки не відчуває А.Семенчук, яка слідом за М.Улащиком упевнено зараховує Волинський короткий літопис до білорусько-литовських і вважає, що саме їхній редактор, Альбрехт Гаштольд, через неприязнь до князя К.Острозького зашкодив поширенню присвяченої йому «Похвали...», присутньої в опису битви⁶⁸. Водночас вона стверджує, що «Похвалу Костянтину Острозькому» взоровано на «Похвалі Вітовтові» – хоча насправді ці панегірики не мають жодних паралелей, за винятком фрази «Тайну цареву таити добро есть, а дела великого господаря поведати добро ж есть». Утім і ця ланка між Волинським коротким літописом та пам'ятками білорусько-литовського літописання вповні ілюзорна: автор «Похвали Острозькому» прямо вказує на своє джерело, не назване у «Похвалі Вітовту», – на «великого Нифонта», тобто на «Житіє» кіпрського єпископа Нифонта Констанцького⁶⁹, або на «Слово святого Нифонта до вірних», що ввійшло до складу збірки «Ізмарагд» та Скитського патерика⁷⁰. Тож ідеться не про запозичення, а радше про певний топос агіографічних і панегіричних творів.

До речі, розпізнання тодішніх топосів далеко не завжди під силу сучасному досліднику. Скажімо, в оповіді «Хроніки Биховця» про воєнну кампанію 1497 р. наводяться слова великого князя Олександра, котрий, солідаризуючись зі своїм братом Альбрехтом, вирушив походом на воеводу Стефана III, не інформуючи про його кінцеву мету «панов-рад своих». Коли ж, опинившись під Брацлавом, «панове литовский» поставили питання руба («Куда, твоя милость, идешь с нами?»), той відповів: «Когда бы умысл мой кошуля (сорочка – *О.Р.*) моя, которая на мне есть, ведала, я бых и тую жжог»⁷¹.

Ця колізія, занотована літописцем, напряду корелює з історичним сюжетом, доволі віддаленим від неї у просторі й часі. Маємо на увазі події 1656 р., коли австрійські послы в Росії намагалися з'ясувати плани царя Олексія Михайловича. Ось як їх описано в «Історії Росії» С.Соловйова (наводимо цей фрагмент без перекладу, оскільки текст відтворює лексику джерел):

«Послы спрашивали: куда царскому величеству из литовских нововзятых городов поход будет? Думный дяк отвечал: “Нам царского величества мысль ведать нельзя, да и спрашивать о том страшно”. На это [посол] Аллегретти сказал: “У испанского короля однажды войска многие были изготовлены и корабли воинские; спрашивали у него ближние люди: куда он эти корабли и войско изготовил? Король отвечал: что у него сдумано, того им ведать ненадобно; если б он ведал, что рубашка его думу знала, то он бы её сейчас в огонь кинул”»⁷².

⁶⁸ *Siemianczuk A.* Latopisy o bitwie pod Orszą // *Mówią wieki.* – 2014. – №9. – S.73.

⁶⁹ Див.: *Срезневский И.И.* Древние памятники русского письма и языка (X–XIV вв.): Общее повременное обозрение с палеографическими указаниями и выписками из подлинников и из древних списков. – Санкт-Петербург, 1863. – С.227.

⁷⁰ *Полетаева Е.А.* Выписки из Жития святого Нифонта в древнерусских сборниках // *Вестник Новосибирского государственного университета: Серия «История, филология».* – Т.10. – Вып.2: Филология. – Новосибирск, 2011. – С.96.

⁷¹ *Хроника Быховца.* – С.165.

⁷² *Соловьёв С.М.* Сочинения. – Кн.5. – Москва, 1990. – С.629.

Ця паралель змушує замислитися над тим, чи справді у «Хроніці Биховця» задокументовано Олександрові слова, чи автор сюжету, усупереч думці Ф.Сушицького⁷³, не був ані сучасником, ані співучасником описаних подій, а лише використав поширений у Західній Європі топос, пов'язаний із військовою таємницею⁷⁴.

Водночас у тій-таки «Хроніці Биховця» можна знайти й унікальні зразки місцевої усної традиції, що її не фіксують діловодні джерела. Згадаймо хоча б приповідку про київського князя Володимира Ольгердовича, який, за словами доволі далекого від нього у часі літописця, «бегал на Москву и тым пробегал отчизну свою Киев»⁷⁵. На іншу натрапляємо в оповіді «Хроніки» про трагічну загибель Сигізмунда Кейстутовича, якому перед смертю вбивці виголосили вирок: «Что еси был наготовал князем и паном, и всим нам пити, тое ты теперь пей один»⁷⁶. Виразну паралель до цієї фрази маємо у виразі, ужитому київським біскупом Йосипом Верещинським у листі до польного гетьмана С.Жолкевського (4 жовтня 1593 р.): «Не бажаючи того пива пити з урядом замковим, якого наварили»⁷⁷.

Цікаво, що обставини смерті Сигізмунда Кейстутовича, значною мірою «сконструйовані» літописцем⁷⁸, у працях західноєвропейських гуманістів XV–XVI ст. подеколи «проектувалися» на інших литовських князів – Свидригайла та Скиргайла⁷⁹. І якщо перший був, принаймні, Сигізмундовим супротивником, то другий не мав до нього жодного стосунку – хіба що теж помер насильницькою смертю (невдовзі після свого утвердження в Києві, звідки Вітовт усунув «утікача» Володимира Ольгердовича, усупереч волі частини мешканців міста).

Цей епізод також описаний у білорусько-литовських літописах (короткої редакції середини XV ст. і пізніших). При цьому сюжет про Скиргайлову смерть є вставкою до основного тексту, що вийшла з-під пера киянина, котрий був «млад», коли той пішов із життя. Тож, вимушено керуючись чутками, анонімний книжник пов'язує князеву загибель з іменем митрополичого намісника ченця Фоми Ізуфова, який дав йому «зелие отравное пити», коли той заїхав до нього, збираючись на полювання.

⁷³ Сушицький Т. Західноруські літописи. – Ч. II. – С. 357–358.

⁷⁴ Трохи інакшого вигляду він набув у XVIII ст., коли його озвучив пруський король Фрідріх Великий: сорочку заступив нічний ковпак.

⁷⁵ Хроника Быховца. – С. 162. Симптоматично, що в радянській історіографії ця заувага літописця перетворила князя на союзника Дмитра Донського в боротьбі з Ордою в 1379–1380 рр. (див.: Шабунько Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С. 116–118, 129–131, 153); згодом це спровокувало іронічні ремарки В. Кучкина стосовно спроб окремих науковців розширити коло учасників Куликовської битви (див.: Кучкин В. А. Был ли митрополит Киприан в 1380 г. в Москве? // Анфологион: Власть, общество, культура в славянском мире в средние века: К 70-летию Б. Н. Флори. – Москва, 2008. – С. 259).

⁷⁶ Хроника Быховца. – С. 156.

⁷⁷ Listy Stanisława Żółkiewskiego. – Kraków, 1868. – S. 29.

⁷⁸ Докл. про це див.: Русина О. Студії з історії Києва та Київської землі. – К., 2005. – С. 264–294.

⁷⁹ Барвінський Б. Жигимонт Кейстутович, великий князь литовсько-руський (1432–1440). – Жовква, 1905. – С. 138–139; Подберезкин Ф. Д. «Partes Wandalar in Magna Germania»: Что знал Альберт Кранц о Литве и Руси // Alba Ruscia: белорусские земли на перекрестке культур и цивилизаций (X–XVI вв.). – Москва, 2015. – С. 197.

«И с того пиру князь Скиргайло так поехал за Днепр к Милославичом и тамо разболеся [...] болев 7 дней и преставися у среду. И понесоша его на главах священницы, поюще песни отходныя, со свещами, из града Киева до святое Богородицы Печерское; и положен бысть чюдный князь Скиргайло добрый, подле гроба святого Феодосия Печерского»⁸⁰.

Оцінки цього сюжету українськими літературознавцями радше емоційні, аніж наукові. Скажімо, С.Росовецького дивує характеристика князя: «чюдный князь Скиргайло добрый», і він з обуренням відзначає вчинок місцевих «священників», що поклали заїжджого литовського князя «подле гроба святого Феодосия Печерского»⁸¹.

Не був цей сюжет належно оцінений і польськими медієвістами – згадаймо дискусію 1990-х рр. щодо історичності Скиргайла як одного з володарів Києва. З їх числа його намагався виключити відомий фахівець із генеалогії Я.Тенговський, вважаючи, що до самої смерті Скиргайла (у грудні 1394 р.⁸²) київським князем залишався Володимир Ольгердович. При цьому він виходив із того, що останній ще в лютому 1394 р., ручаючись разом із Вітовтом і Скиргайлом за свого брата Андрія, згадувався в документах як «Wlodimirus Kyouiensis», а тогорічний ітinerарій Скиргайла виключав його участь у поході на Київ⁸³.

Головна теза Я.Тенговського – «Скиргайло ніколи не був київським князем» – викликала заперечення з боку Я.Поверського⁸⁴. Дослідник указав на неприпустимість ігнорування відомостей білорусько-литовських літописів короткої редакції щодо обставин смерті й похорону Скиргайла як київського правителя; що ж до титулатури Володимира Ольгердовича, то князь міг утримати її, як данину традиції, і після усунення з Києва, де він порядкував із 1360-х рр. (це, між іншим, сталося з його братом Андрієм: той продовжував зватися Полоцьким і через 12 років після остаточної втрати ним цього міста).

Додамо до цього взагалі не зауважену обома польськими дослідниками інформацію про Скиргайлову смерть у Києві, подану (під 1394 р.) Я.Длугошем (тим більше, що, усупереч думці Ю.Лимонова⁸⁵, вона навряд чи походить від

⁸⁰ Летописи белорусско-литовские. – С.65, 72, 101–102, 138.

⁸¹ Цитуємо коментар до: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.248. Вражає і «глибокодумність» іншого дослідника, для якого звістки про смерть Скиргайла й кількох інших князів є підставою для фундаментального висновку: «Повідомлення щодо смерті правителів чи втрати ними владних повноважень не є розлогими, проте сам факт їх включення до літописного тексту є свідченням того, що у свідомості інтелектуалів того часу вони є важливими і, можна припустити, саме внаслідок того, що ці смерті призводять до змін на владних позиціях» (див.: *Яцук О.* Уявлення про верховну владу в першому зводі білорусько-литовського літописання (На прикладі «Літописця великих князів литовських») // *Український археографічний щорічник.* – Вип.18. – К., 2013. – С.189, 194).

⁸² Сама ця дата тривалий час залишалася дискусійною – аж доки К.Ясинський не натрапив у рахунках краківського королівського двору на датований 24 січня 1395 р. запис про втрати, пов'язані з жалобою за князем Скиргайлом (див. рецензію К.Ясинського на «Генеалогію Ягеллонів»: *Studia Źródłoznawcze.* – Т.15. – Warszawa; Poznań, 1971. – S.240).

⁸³ *Tęgowski J.* Kiedy zmarł Skirgiello? // *Spółeczeństwo i polityka do XVII wieku.* – Olsztyn, 1994. – S.59–64.

⁸⁴ *Powierski J.* Czy Skirgiello był księciem kijowskim? // *Ibid.* – S.65–78.

⁸⁵ *Лимонов Ю.А.* Польський хроніст Ян Длугош о Росії // *Феодалная Россия во всемирно-историческом процессе.* – Москва, 1972. – С.265.

версії білорусько-литовських літописів, відрізняючись від неї як деталями, так і загальною тенденцією⁸⁶).

Наявну в обох пам'ятках звістку про поховання Скиргайла Ольгердовича в Печерському монастирі до певної міри підтверджує заповіт сина Володимира Ольгердовича – Андрія. У преамбулі до нього князь згадує про те, як 1446 р.

«приездил в Киев со своею женою и со своими детками, и были есмо в дому Пречистыя (Богородицы) и поклонилися есмы пресвятому образу ея, и преподобным отцам Антонию и Феодосию, и прочим преподобным и богоносным отцам печерским [...], и поклонихомся отца своего гробу, князя Владимира Ольгердовича, и дядь своих гробом (курсив наш – О.Р.)»⁸⁷.

Ще важливіше те, що Скиргайла занесено до пом'яника Києво-Печерського монастиря, де його ім'я («великаго князя Скиргайла, нареченнаго в святом крещении Иоанна») фігурує поряд з іменами Володимира Ольгердовича та його сина Олелька⁸⁸. На жаль, це джерело й досі залишається практично невідомим польським фахівцям, хоч його було запроваджено в науковий обіг понад сторіччя тому⁸⁹. Меншу цінність має князівський пом'яник, включений Йосифом Тризною до складу створеної ним редакції Печерського патерика (1647–1655 рр.): наявна в ньому згадка про Скиргайла повністю запозичена впорядником із білорусько-литовських літописів⁹⁰. Думаємо, варто акцентувати той факт, що ці пам'ятки були відомі київським інтелектуалам XVII ст. – хоча, вочевидь, не вважалися за авторитетні: наявні там дані ввійшли в їхню свідомість лише завдяки «посередництву» польських хроністів, котрі охоче користувалися цим джерелом.

У сучасній Україні подеколи трапляється зовсім протилежне: дані білорусько-литовських літописів зазнають суттєвої переоцінки. Скажімо, позаминулого року практично не згадували про 500-річчя битви під Оршею, однак охоче відзначали (хай лише на місцевому рівні) 585 років події, чия міфологізація повністю ґрунтується на їхніх даних. Маємо на увазі так званий з'їзд європейських монархів, який відбувся в Луцьку у січні 1429 р. У публіцистиці та популярних виданнях останніх десятиліть він подеколи репрезентується як перша в історії міжнародної політики багатостороння зустріч на найвищому рівні, ледь не прообраз Європарламенту чи навіть самітів G-8⁹¹. Насправді ж

⁸⁶ Jana Długosza, kanonika krakowskiego, *Dziejów Polskich ksiąg dwanaście*. – Kraków, 1868. – Т.3. – S.478. Див. також критичні зауваги: *Улащик Н.Н.* Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – С.82. – Прим.1.

⁸⁷ Южнорусские грамоты, собранные Вл.Розовым. – Т.1. – К., 1917. – №83. – С.154.

⁸⁸ *Голубев С.Т.* Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI ст.). – С.6.

⁸⁹ Саме тому у праці Я.Поверського натрапляємо на ототожнення двох київських князів – Івана Ольгимонтович й Івана Борисовича (див.: *Powierski J.* Czy Skirgiello był księciem kijowskim? – S.78), хоч у пом'янику вказане хресне ім'я Ольгимонта – Михайло (див.: *Голубев С.Т.* Древний помяник Киево-Печерской лавры (конца XV и начала XVI столетия). – С.7).

⁹⁰ *Кучкин В.А.* Княжеский помяник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризны // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1995 г. – Москва, 1997. – С.174, 191–192, 225.

⁹¹ *Мірошниченко Ю., Удовік С.* Русь-Україна: становлення державності. – Т.1. – К., 2011. – С.225.

цей так званий «міжнародний конгрес» являв собою зустріч тодішніх володарів України, польського короля Владислава-Ягайла та великого князя литовського Вітовта, із майбутнім імператором Священної Римської імперії Сигізмундом Люксембурзьким. У зустрічі брали участь також мазовецькі князі та представники Тевтонського ордену. На з'їзді розглядалися проблеми тогочасного міжнародного життя: участь Польщі в антитурецькій кампанії, позиція, зайнята у цьому питанні Молдавією, гуситський рух у Чехії, територіальні суперечки тощо. Уперше було офіційно порушено питання про коронацію володаря Литви, із проектом якої Сигізмунд Люксембурзький звернувся до Вітовта ще 1428 р., чим спровоковано так звану «коронаційну бурю»⁹². З'їзд не став скільки-небудь помітною політичною подією. Як зауважував М.Грушевський, це «був один з численної серії дипломатичних з'їздів 1420-х рр., тільки відбувся з великою парадю [...] На порядку дня стояли справи пруська, гуситська та волоська, що виплила тоді між Польщею й Угорщиною. Успіхи нарад в сих справах були дуже невеликі»⁹³.

Зрештою, не відбулася й коронація великого князя литовського. Як відомо, Ягайло (всупереч сподіванням Сигізмунда, котрий був не від того, аби посварити його з Вітовтом) дав на неї згоду. Однак невдовзі схаменувся й став пояснювати, що ця коронація неможлива з огляду на природу взаємин між Литвою та Польщею: зваживши на королівський титул свого володаря, литовці могли б знехтувати взятими на себе унійними зобов'язаннями, і їхні землі (які Ягайло вважав своєю власністю) були б назавжди втраченими для Крони.

Двоєдушність Ягайла розлютила Вітовта й незабаром обидві держави опинилися на межі війни. Навіть позірна готовність першого передати другому польську корону не залагодила справу. Останньою ж краплею стали слова Ягайлового представника на з'їзді німецьких князів у Нюрнбергу, котрий заявив, що Вітовт є тільки намісником його володаря в Литві. Не дивно, що той остаточно ствердився у своєму рішенні та призначив дату коронації – 8 вересня 1430 р. У цей день до Вільна прибули Ягайло, лівонський, пруський магістри, великі князі московський, тверський і рязанський, новгородці та псковичі, представник Сигізмунда, а також візантійський, ординський, волоський послі. Проте коронація так і не відбулася: через перешкоди, що їх чинили поляки, корони для Вітовта та його дружини своєчасно не потрапили до Вільна. А невдовзі, у жовтні 1430 р., сам Вітовт, травмований через прикру випадковість, пішов із життя у Троках (нині – Тракай).

Ці події фіксуються у чотирьох білорусько-литовських літописах короткої редакції середини XV ст. (Никифорівському, Супрасльському, Слуцькому, Академічному), звідки дізнаємося про те, що Вітовт «хотел на себе положити корону» й, запросивши на коронацію численних гостей, щедро їх частував («на день шло триста бочек меду, а яловиц триста, а баранов и вепров по триста»).

⁹² *Nikodem J. Spory o koronację W. Ks. Litewskiego Witolda w latach 1429–1430 // Litvano-Slavica Posnaniensia. – T.6 (1995). – S.55–75; T.7 (1997). – S.155–171; Błaszczyk G. Burza koronacyjna: Dramatyczny fragment stosunków polsko-litewskich w XV w. – Poznań, 1998.*

⁹³ *Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.4. – К., 1993. – С.155.*

Тут-таки йдеться про хворобу князя та його смерть за присутності Ягайла⁹⁴.

Водночас ті ж таки білорусько-литовські літописи (за винятком дефектного Никифорівського) містять «Похвалу Вітовту», де згадується візит Сигізмунда Люксембурзького до Луцька⁹⁵. При цьому лише в одному випадку (у Слуцькому, чи Уваровському літопису) «Похвала...» примикає до оповіді про коронаційні заходи у Вільні⁹⁶. Утім, на думку фахівців⁹⁷, така комбінація не первинна – її подає Супрасльський список.

Це поєднання двох самостійних фрагментів у сформованих у XVI ст. білорусько-литовських літописах другої редакції набуває системного характеру й веде до глибокої переробки кожного з них: «Похвала...» суттєво скорочується, а коронаційний з'їзд і смерть Вітовта переносяться до Луцька⁹⁸.

Ця контамінація й призводить до гіпертрофованих уявлень про масштаби Луцького з'їзду та до інших помилок, які ретранслюються навіть у фаховій літературі. Скажімо, Л.Войтович стверджує, що «саме Луцьк обрав Вітовт Кейстуович для своєї коронації у 1429 р.»⁹⁹, а В.Александрович переконаний, що церква Св. Якова в Луцьку «збудована у зв'язку зі смертю в місті у день пам'яті цього святого (1430) великого князя литовського Вітовта»¹⁰⁰.

Ще один ювілей, ледь не цілком ґрунтований на відомостях білорусько-литовських літописів, відзначався в 2012 р. Маємо на увазі 650-ліття битви на Синій Воді як події, що призвела до повного визволення українських земель від татарського поневолення (по суті – українського аналога битви на Куликовому полі 1380 р., коли московський князь Дмитро Іванович завдав відчужної поразки татарам під проводом Мамає). Однак насправді оцінити значення Синьоводської битви дуже непросто, позаяк наявні літописні відомості про цю подію вкрай лапідарні: єдине авторитетне джерело, Рогозький літописець, нотує тільки те, що восени 1362 р. «Ольгерд Синю Воду и Белобережия повоєвал»¹⁰¹, а у синхронних їй польських хроніках немає жодної згадки про боротьбу Ольгерда з татарами. Тож є підстави вважати, що Синьоводська битва була доволі незначним епізодом у політичній історії Південно-Західної Русі другої половини XIV ст., адже сумнівно, що, маючи амбітні плани щодо Москви й одночасно воюючи на півночі та заході, князь Ольгерд міг також змагатися

⁹⁴ Летописи белорусско-литовские. – С.34, 57, 75, 106.

⁹⁵ Там же. – С.58–59, 75–76, 108–109. До речі, М.Грушевський розцінив цю згадку як «непотрібний відступ про Луцький з'їзд» (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.190. – Прим.3).

⁹⁶ Летописи белорусско-литовские. – С.75.

⁹⁷ *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.141–142, 143; *Чамарыцкі В.А.* Беларуска літаратура як помнікі літаратуры. – С.87–89.

⁹⁸ Летописи белорусско-литовские. – С.140–141, 162–163, 188–189, 209–210, 230–231. Див. також: *Сушицький Т.* Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.П. – С.295–297.

⁹⁹ Україна: Литовська доба: 1320–1569. – К., 2008. – С.48.

¹⁰⁰ Історія української культури. – Т.2. – С.271. Дослідник не критично сприймає інформацію пізніх білорусько-литовських літописів (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.141, 163, 189, 210), не верифікуючи її за іншими джерелами – хоч навіть у списках першої редакції цієї помилки немає, адже місце Вітовтової смерті не вказане (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.34, 57, 75, 106).

¹⁰¹ Рогожский летописец // ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Петроград, 1922. – Ст.75.

з татарами на півдні. Такий підхід до цієї події визначальний для польської історичної науки, серед представників якої слід згадати С.М.Кучинського, Т.Трайдоса, Я.Тишкевича, Я.Тенговського, Я.Куртику¹⁰².

Натомість в українській історіографії існує виразна тенденція до ігнорування висновків польських фахівців та до переоцінки Синьоводської битви. Ці гіпертрофовані уявлення ґрунтуються головню на «Хроніці» польського історіографа кінця XVI ст. М.Стрийковського, схильного до всіляких фантазій та ампліфікацій, та на використаних ним білорусько-литовських літописах XV ст. Чільним речником таких поглядів виступив Ф.Шабульдо, чию позицію, найдокладніше сформульовану у брошурі «Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання» (1998 р.), я неодноразово піддавала критиці¹⁰³. Утім це так і не спровокувало плідної дискусії¹⁰⁴.

Дослідник не раз наполягав на принциповій новаційності своєї праці, але, по суті, він лише перетворив на «подію принаймні східноєвропейського значення» битву, з якою раніше пов'язувалося лише визволення від татар Поділля, де натомість запанували сини литовського князя Кориата Гедиміновича. Ці уявлення ґрунтуються на «Повісті про Поділля», яку донесли до нас білорусько-литовські літописи середини XV ст.¹⁰⁵:

«Коли господарем был на Литовской земле князь великий Ольгерд, шел он в поле с литовским войском, побил татаров на Синей Воде, трех братьов: князя Хочибея и Кутлубугу, и Дмитрия. А си три браты, татарские князи, [были] отчичи и дедичи Подольской земли, а от них заведовали атаманы, а баскаки, приездячи, от них, атаманов, имывали с Подольской земли дань.

А брат великого князя Ольгерда держал Новгород-Литовский, князь Кориат, а в него были четьре сыны: князь Юрии, князь Александр, князь Константин, князь Федор. Ино тые княжата Кориатовичи три брата – князь Юрии и князь Александр, князь Константин – и князь Федор со князя великого Ольгердовым

¹⁰² *Kuczyński S.M.* Sine Wody: (Rzecz o wyprawie Olgierdowej 1362 r.) // *Idem.* Studia z dziejów Europy Wschodniej X–XVII w. – Warszawa, 1965. – S.135–179; *Trajdos T.* Kościół katolicki na ziemiach ruskich Korony i Litwy za panowania Władysława II Jagiełły (1386–1434). – T.1. – Wrocław, 1983. – S.118–122; *Tyszkiewicz J.* Tatarzy na Litwie i w Polsce: Studia z dziejów XIII–XVIII w. – Warszawa, 1989. – S.118; *Tęgowski J.* Małżeństwa Lubarta Giedyminowica // *Genealogia.* – 1995. – №6. – S.20; *Idem.* Sprawa przyłączenia Podola do Korony Polskiej w końcu XIV wieku // *Teki Krakowskie.* – 1997. – №5. – S.158; *Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku: Spisy.* – Kórnik, 1998. – S.8–9; *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą w XIV i 1. połowie XV w. // *Kamieniec Podolski: Studia z dziejów miasta i regionu.* – T.1. – Kraków, 2000. – S.13–15.

¹⁰³ Див., передовсім, рецензію: *Русина О.* Синьоводська «Задонщина»: історична першість чи історіографічний гібрид? // *Український гуманітарний огляд.* – Вип.1. – К., 1999. – С.178–189 (передрук: *Ї ж.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.314–326).

¹⁰⁴ Відповідь Ф.Шабульда (див.: *Український гуманітарний огляд.* – Вип.2. – К., 1999. – С.289) не містила скільки-небудь вагомих контраргументів, а подальший розвиток дискусії був унеможливлений редакційною політикою «Українського гуманітарного огляду». Через це критичні ремарки, підготовлені до друку в 2000 р., побачили світ значно пізніше (див.: *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.327–340).

¹⁰⁵ Не зупинятимемося на тих трансформаціях, яких зазнала «Повість» у літописах Великого князівства Литовського XVI ст., хоча загалом вони дещо нагадують еволюцію «Похвали Вітовту»: упорядник хотів зробити її компактнішою й логічнішою, однак заплутався у хронології подій (див. щодо цього: *Полехов С.В.* Летописная «Повесть о Подоле». – С.37).

презволением и с помочию Литовския земли пошли в Подольскую землю.

И тогда в Подольской земле не было ни одного города – ни деревом рубленого, а ни камнем будованого. И тогда тые княжата Кориатовичи пришли в Подольскую землю и баскаком выхода [тут: данину] не почали давати. И напервей нашли себе тверж на реце на Смотриче, тут нарядили себе город Смотрич, а в другом месте были черницы у горе, и в том месте нарядили город Бакоту. И, ловяче в ловех, пригодилося им, како угонили много оленей в тот остров, где ныне Каменецкое место лежит. И, посекши лес, умуровали город Каменец, а после того все города подольские умуровали и всю землю Подольскую осели»¹⁰⁶.

Попри докладність, цей літописний переказ не можна вважати за історично достовірний. Він постав у період, коли подільські терени вкотре стали об'єктом польсько-литовського протистояння, тож упорядники «Повісті» прагнули довести пріоритетність історичних прав Литви на цей регіон. Звідси – спроба вивести їх з тогочасного «права завоювання»¹⁰⁷ та похідне від цього твердження про те, що Кориатовичі повністю припинили сплату «виходу» татарам. Однак у синхронних документах – як-от у підтверджуючій грамоті «князя и господаря Подольской земли» Олександра Кориатовича домініканському монастиреві у Смотричі (1375 р.) – фіксується сплата сріблом традиційної «дани в Татарь»¹⁰⁸.

Не витримує історичної критики й оцінка діяльності Кориатовичів на Поділлі: давній книжник приписує їм заснування Смотрича, Бакоти, Кам'янця-Подільського, до появи яких «в Подольской земле не было ни одного города – ни деревом рубленого, а ни камнем будованого». Тенденційність цієї звістки очевидна з огляду на існування згаданих міст у XII–XIII ст. Найімовірніше, літописець мав на меті максимально піднести роль Кориатовичів у загосподаренні Поділля (можливо, за прикладом польського короля Казимира, котрий, як казали, «застав Польщу в дереві, а залишив у камені»).

Загалом, слід визнати, що обставини появи Кориатовичів на Поділлі залишаються нам достеменно не відомими. Є думка, що сини Кориата з'явилися тут за десятиліття до Синьоводської битви. Принаймні, за твердженням польського історіографа Я.Длугоша, очищення Поділля від татар розпочав ще у 1350-х рр. король Казимир (якому, зокрема, приписується будівництво замку в Тереховлі)¹⁰⁹. Не можна також не помітити того, що в польсько-литовському протистоянні 1360-х рр. Юрій та Олександр Кориатовичі виступали на боці польського короля проти Ольгерда, Любарта й Кейстута – і отримали за це від Казимира Володимир-Волинський та Холм. У 1377 р. Олександр і Борис Кориатовичі з 11 подільськими замками присягнули на вірність не новому литовському князеві Ягайлу, а польсько-угорському королеві Людовикові Анжуйському.

¹⁰⁶ Летописи белорусско-литовские. – С.66, 74, 138.

¹⁰⁷ Щодо його генези див.: *Sutherland D.* Conquest and Law // *Studia Gratiana.* – Vol.15: Post Scripta (Essays on Medieval Law and the Emergence of the European State in Honor of Gaines Post). – Roma, 1972. – P.33–51.

¹⁰⁸ *Розов В.* Українські грамоти. – Т.1. – К., 1928. – С.20.

¹⁰⁹ Докл. див.: *Kurtyka J.* Podole pomiędzy Polską i Litwą... – S.15–18.

Загалом політиці Коріатовичів було властиве балансування між інтересами різних гравців на тодішній політичній арені – Литви, Польщі, Орди, Угорщини, Молдавії. Один із синів Коріата – Дмитро Боброк-Волинський – навіть дістався Москви, де став сподвижником князя Дмитра Івановича (Донського), одружився з його сестрою Ганною. Існує й літописна традиція, згідно з якою володар Польщі Казимир хотів видати свою дочку за Костянтина Коріатовича та передати йому своє королівство¹¹⁰.

Слід також звернути увагу на те, що «Повість про Поділля» має всі ознаки художнього твору. Зауважимо її тернарність: трое братів Коріатовичів заступають трьох побитих татарських «цариків». Подібну ж суто фольклорну деталь ми можемо віднайти, наприклад, і в такому творі, як поема невідомого автора «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512»¹¹¹. Її присвячено перемозі гетьмана К.Острозького на р. Лопушні, коли очолене ним 6-тисячне військо погромило вчетверо більші сили кримського хана Менглі Гірея. У поемі читаємо: «Царик сам заледве втік, старшії мурзове / Всі побиті, й царський зять, й цариків аж трое».

Можна додати ще низку зауваг про псевдоісторичний характер «Повісті про Поділля», але це, вочевидь, не зробить її менш привабливою для людей, яким хочеться вірити, що «першими, хто дав нищівну відсіч татаро-монгольським поневолювачам, були не Дмитрій Донської чи залізний Тамерлан, а наші славетні пращури-українці» (цитую анотацію до роману В.Рутківського «Сині Води», відзначеного низкою престижних премій, із Шевченківською включно).

У цьому, власне, і полягає головне концептуальне підґрунтя окресленої проблематики, яке має більше спільного з політикою, аніж із наукою. Саме позанаукові фактори домінували над студіюванням указаної проблеми і в попередні часи, коли піонерами у цій справі виступили литовський дослідник Р.Батура¹¹² і українець-діаспорянин Я.Пеленський. Обидва прагнули підірвати російську «монополію» на боротьбу з «монголо-татарським ярмом» (з якою, зрозуміло, кореспондувала визвольна місія Москви) та довести, що литовці/українці не тільки не стояли осторонь цієї боротьби, а й чи не першими виступили проти Золотої Орди. Особливо виразно ця інтенція проступає у працях Я.Пеленського, котрий наполягав, що «Велике князівство Литовське було державою, яка першою активно виступила проти присутності монголів у Східній Європі та їхньої супрематії над давньоруськими землями задовго до широко розрекламованої битви на Куликовому полі», котра не призвела до суттєвого послаблення Орди¹¹³.

Нині цей пафос дослідника виглядає, до певної міри, недоречним, позаяк із плином часу сама концепція «монголо-татарського ярма» зазнала суттєвої

¹¹⁰ Детальні біографи Коріатовичів представлено у книзі: *Tęgowski J. Pierwsze pokolenia Giedyminowiczów*. – Poznań; Wrocław, 1999. – S.167–189.

¹¹¹ Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія. – Ч.2. – К., 1995. – С.5–10.

¹¹² *Batura R. Lietuva Kovoje prieš Aukso Orda. Nuo Batu antplūdžio iki mūžio prie Mėlunų Vandens*. – Vilnius, 1975.

¹¹³ Див. передрук цитованої статті, що вперше побачила світ 1982 р.: *Pelenski J. The Contest between Lithuania and the Golden Horde in the Fourteenth Century for Supremacy over Eastern Europe // Idem. The Contest for the Legacy of Kievan Rus'*. – New York, 1998. – P.131–150.

трансформації, аж до повного її спростування у працях Л.Гумільова¹¹⁴ та його численних епігонів¹¹⁵. Сучасні фахівці слушно зауважують, що взаємини між монголами та населенням підкорених ними руських земель мали складний, багатоаспектний характер, і критикують доробок радянської історіографії, котра, повністю поділяючи конвенції російської науки XVIII–XIX ст., «заперечувала легітимність татарського правління й екстраполювала це ставлення на східних слов'ян доби середньовіччя», фокусуючи увагу на їхній «героїчній боротьбі проти загарбників», тоді як насправді золотоординський режим у Русі розглядали цілковито законним, визнаючи принципи легітимності, вироблені Чингізидами¹¹⁶.

Отже нинішнє постулювання «поглибленого вивчення обставин та наслідків Синьоводської битви» як «однієї з основних задач української медієвістики»¹¹⁷ видається, вочевидь, не відповіддю на виклики сучасної історіографії, а радше реалізацією патріотичного імперативу у царині середньовічних студій. Із цього погляду доволі симптоматично, що розробка окресленої проблематики почалася саме в 1990-х рр. – за умов щойно здобутої Україною незалежності, коли науковці, слідом за публіцистами, почали доводити пріоритет українців у різноманітних сферах історичного буття. Без сумніву, «синьоводська» проблематика варта уваги спеціалістів, але забезпеченість автентичними джерелами робить її студіювання малоперспективним.

Значно провокативніше для українських медієвістів питання про ті історичні персоналії, котрі постали в білорусько-литовських літописах як витвір книжників XVI ст. Очолоє перелік цих фантомів доволі таємничий князь Дмитро. За версією білорусько-литовських літописів широкої редакції, саме він порядкував у Києві, коли

«повстав царь Батый и пошел на Рускую землю, и всю землю Рускую звоевал, и князей руских многих постинал, а иных в полон повел, и столець всее Руское земли город Киев сжог и пуст вчинил. А князь великий киевский Дмитрей, боячися великое силы и моци его, збег с Киева в город Чернигов, и потом доведалься, што город Киев скажен и вся земля Руская спустошена. А, вслышав, иж мужики мешкають без господаря, а зовутся дручане, и он, собравшись з людми, пошел ко Друцку и землю Друцкую посел, и город Друческ зарубил, и назвался князем великим друцкым»¹¹⁸.

Фантастичність цього епізоду цілком очевидна, адже обставини взяття Києва добре відомі з синхронних звісток Галицько-Волинського літопису. Неважко помітити, що й упорядники білорусько-литовських літописів були обізнані з текстом цієї пам'ятки, але використовували її в довільний спосіб,

¹¹⁴ Див. їх критичну оцінку: *Panarin S., Shnirelman V. Lev Gumilev: His Pretensions as Founder of Ethnology and His Eurasian Theories // Inner Asia. – Vol.3. – №1. – 2001. – P.1–18.*

¹¹⁵ Зокрема у праці О.Бушкова стверджується, що ніякого монгольського «нашествя» не було, а «Батый» – це «псевдонім, під яким діяли Ярослав Всеволодович та його син Олександр» (див.: *Бушков А. Россия, которой не было: Загадки, версии, гипотезы. – Москва; Санкт-Петербург; Красноярск, 1997. – С.100, 144, 236.*)

¹¹⁶ *Halperin Ch. Omissions of National Memory: Russian Historiography on the Golden Horde as Politics of Inclusion and Exclusion // Ab Imperio. – 2004. – №3. – P.131–144.*

¹¹⁷ Слово до читачів // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – К., 2005. – С.4.

¹¹⁸ *Летописи белорусско-литовские. – С.129, 146, 194.*

пристосовуючи до власних потреб: у створеному їхньою фантазією персонажі химерно переплелися ім'я героїчного захисника Києва тисяцького Дмитра й окремі деталі біографії князя Михайла Чернігівського.

Здається, єдиним істориком, котрий поставився до цього сюжету з цілковитою довірою, був М.Стрийковський. У написаній ним упродовж 1576–1578 рр. хроніці «Про початки [...] народу литовського», яка так і не побачила світ за життя автора, він потрактував «київського монарха» Дмитра, котрий урятувався від Батиевого погрому, оселившись у Друцьку, як предка тодішнього київського воеводи князя К.-В.Острозького. За спостереженнями Л.Соболева, М.Стрийковський був настільки певним у слушності цього родоводу, що будь-яку згадку про Острозьких супроводжував покликанням на їх походження від друцьких князів¹¹⁹. Однак уже за декілька років ця його впевненість помітно похитнулася, що унаочнює текст «Хроніки» М.Стрийковського, надрукованої в 1582 р. У ній польський історіограф, не відмовившись остаточно від «друцької версії» родоводу Острозьких (а, можливо, лише недостатньо «очистивши» від її решток свій масштабний твір через неухважність або поспіх при підготовці тексту до друку), висловив думку, що їхнім предком був «монарх і цар усієї Русі» Данило Галицький (котрий, за твердженням М.Стрийковського, спромігся опанувати київський стіл і передати його своєму синові Леву)¹²⁰.

Попри несхожість цих двох генеалогій неважко помітити те, що їх об'єднує: ідею спадкових прав на Київ, актуалізовану литовсько-московським протистоянням за руські землі. Як відомо, московські Рюриковичі, починаючи від Івана III, обстоювали винятковість своїх прав на «всю Русь», покликаючись на прямий династичний зв'язок із київськими князями, за яких «и Вильна была, и Подольская земля, и Галицкая земля, и Волынская земля вся к Киеву»¹²¹. Ця патримоніальна концепція покликкала до життя спроби литовців підвести якийсь «теоретичний фундамент» під факт посідання ними руських земель. Цю функцію й виконували, зокрема, створені в першій третині XVI ст. білорусько-литовські літописи, де стверджувалося, що просування литовців на Русь почалося тоді, коли їхні князі дізналися, «иж Руская земля спустела и князи руский розогнаны».

Тож поведінка Дмитра як гаданого володаря київського стола легітимізувала литовську експансію в регіоні. Щоправда, перебіг останньої викладено в легендарній частині білорусько-литовських літописів доволі плутано й сумбурно.

¹¹⁹ Соболев Л.В. Генеалогическая легенда рода князей Острожских // Славяноведение. – 2001. – №2. – С.34.

¹²⁰ Strykowski M. Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi. – Warszawa, 1846. – Cz.1. – S.228, 249, 286, 290–291, 303, 306, 321; Cz.2. – S.159–160, 281, 305; Соболев Л.В. Генеалогическая легенда... – С.34–36. Щодо Данила та Лева Даниловича як київських князів та гадану коронацію Данила в Києві (яку М.Стрийковський «додав» до справжньої, дорогинської) див.: Strykowski M. Kronika... – Cz.1. – S.286–287, 291, 303, 306, 311. Деякі сучасні дослідники йдуть навіть далі, зараховуючи до числа київських князів онука Данила – Юрія Львовича (див.: Столярова Л.В. Свод записей писцов, художников и переплетчиков древнерусских пергаменных кодексов XI–XIV вв. – Москва, 2000. – С.131).

¹²¹ Сборник Императорского русского исторического общества. – Т.71. – Санкт-Петербург, 1892. – С.172. Характерно, що в білорусько-литовських літописах широкою редакції Київ часів Батиевої навали визначається як «столец все Руское земли», тобто прямо зветься столицею Русі (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.129, 146, 174).

Зрозуміло тільки те, що перші десятиліття після Батиевої навали проходили у сутичках литовців із «заволзькими царями», котрі вимагали від них, зокрема, сплати татарського «виходу» (так, хан Булаклай «прислал послов своих до великого князя Шварна, штобы ему выходы его давал и баскаки его ховал по тым городом (маються на увазі щойно захоплені Шварном Турів і Пінськ – О.Р.), как с тых городов хоживало за предков его, князей русских») ¹²².

При цьому немає жодного сенсу дошукуватись у білорусько-литовських літописах фактологічної чіткості та послідовності. Так, за їх версією, у битві на Окунівці від рук татар гине, з'явившись нізвідки, князь Семен Михайлович Друцький. А вже в наступному епізоді, в опису битви при Могильній, знов «виринає» із небуття князь Дмитро Друцький, хоч, за елементарними підрахунками, його відділяє від уже відомого нам Дмитра принаймні декілька поколінь. Цікаво, що поряд із ним у літописах фігурує князь Святослав Київський. І обох цих князів об'єднує прагнення вигнати литовського князя Рингольта «со о[т]чизны, своих городов русских» ¹²³.

Не варто доводити, що київський князь Святослав – не менш примарний, аніж його «попередник» Дмитро. Куди важливішим видається те, що, за слухним зауваженням М.Грушевського ¹²⁴, він, вочевидь, є текстуальним «двійником» ще одного київського володаря – Станіслава, на якого натрапляємо в тій частині білорусько-литовських літописів, де йдеться про легендарний похід на Русь литовського князя Ґедиміна.

При створенні цієї легенди, докладно нами дослідженої ¹²⁵, також було використано Галицько-Волинський літопис, з якого запозичено імена всіх дійових осіб оповідання, за винятком Ґедиміна й Ольґимонта Гольшанського. Володимир Василькович і Лев Данилович перетворилися на Володимира Володимирського й Лева Луцького. Син уповні реального Романа Брянського Олег став князем переяславським. Що ж стосується Станіслава, то, вочевидь, це доволі рідкісне для східнослов'янського ономастикону ім'я не є просто вигадкою анонімного білорусько-литовського книжника, як уважав О.Пріцак ¹²⁶. У ньому, скоріше, угадується перекручене ім'я брата Лева Даниловича – Мстислава (недарма ж у легендарній частині білорусько-литовських літописів фігурує ще й луцько-пінський князь Мстислав ¹²⁷, який, думано, є таким самим «двійником» Станіслава, як і київський князь Святослав, про якого йшлося вище). Отже невідомий нам книжник усіх цих цілком історичних осіб перетворив на сучасників і супротивників Ґедиміна, а їх родинну солідарність, яка добре простежується за літописним матеріалом, – на співдії в боротьбі з великим князем литовським.

¹²² Летописи белорусско-литовские. – С.91, 130, 148, 175–176.

¹²³ Там же. – С.92, 131, 148, 176.

¹²⁴ *Грушевский М.С.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – С.466–467. Пор.: *Клепатский П.Г.* Очерки по истории Киевской земли. – Т.І: Литовский период. – Одесса, 1912. – С.7.

¹²⁵ *Русина О.* Студії з історії Києва та Київської землі. – С.41–54.

¹²⁶ *Pritsak O.* Kiev and All of Rus': The Fate of a Sacral Idea // *Harvard Ukrainian Studies.* – Vol.10. – №3/4 (December 1986). – P.296. – Fn.69.

¹²⁷ Летописи белорусско-литовские. – С.91, 130, 147, 175.

Характерно, що фактором довіри до цього оповідання, як і до згаданого вище переказу «Хроніки Биховця» про смерть Сигізмунда Кейстutowича, була його докладність, котра сприймалась як наслідок доброї поінформованості автора. Не менш важливо те, що методи роботи авторів обох сюжетів, по суті, збігалися. Укладач оповіди про вбивство Сигізмунда, скориставшись «Повістю про вбивство Андрія Боголюбського» з Іпатіївського літопису, поставився до неї примітивно-споживацьки: вилучивши з контексту та довільно скомпонувавши окремі елементи злочину.

Таке поверхове ставлення до давньоруських джерел виразно корелює з редакційною моделлю білорусько-литовських літописів широкої редакції, що їх характерною рисою була наявність розлогого квазіісторичного вступу про початки Литви (від римлян, легендарних предків литовців, до часів Гедиміна), який мав замінити «загальноруські звістки (короткої редакції середини XV ст. – О.Р.) своїми матеріалами, хоч і придуманими ad hoc, але зв'язаними з [...] Литвою своїм походженням»¹²⁸. Ішлося про те етнокультурне дистанціювання від «русчизни», що його в 1550 р. емоційно висловив М.Литвин: «Ми вивчаємо московські письмена, які не несуть у собі нічого давнього і не мають нічого, що спонукало б до доблесті, оскільки руська мова чужа нам, литовцям, тобто італійцям, що мають італійську кров»¹²⁹. Таким чином, правомірним є висновок, що те відсторонення від загальноруського історико-культурного контексту, апогеєм чого стала «римська» теорія литовського етногенезу, до якої доклав рук і згаданий М.Литвин, виявлялося в Литовській державі й тоді, коли місцеві книжники, за браком власних історичних пам'яток, зверталися до давньоруських пам'яток.

Підсумовуючи, наголосимо, що білорусько-литовські літописи – це винятково цінне писемне джерело, але, водночас, як показали наведені приклади, вони вимагають неабиякої обережності при використанні, особливо коли йдеться про спроби буквального, «лобового» їх прочитання. Залишається сподіватися, що поглиблення інтересу до цього типу пам'яток сприятиме повнішому розкриттю їхнього потенціалу та подальшому залученню до студіювання «темних віків» української історії.

¹²⁸ Сушицький Т. Західноруські літописи як пам'ятки літератури. – Ч.І. – С.103.

¹²⁹ Литвин М. О нравах татар, литовцев и москвитян. – Москва, 1994. – С.85–86.

The article sums up author's studies in the field of chronicle-writing from the terrains of the Grand Duchy of Lithuania in 15–16th centuries. It covers the subjects closely connected with Ukraine's medieval history as well as the contribution made by Ukrainian scholars into research of this literary phenomenon. A special stress is laid on such its components as panegyric to Grand Duke Vytautas, the Tale about Skirgaila's death and the Tale about Podillia. In author's opinion, the article may serve as an impetus for the further research of problems involved.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, chronicle-writing, Vytautas, Luts'k Congress, Battle of Blue Waters.

